

ANADOLU'DA İLK (?) KENTLER KENT OLGUSU ÜZERİNE BİR TARTIŞMA

THE EARLY TOWNS (?) IN ANATOLIA A DISCUSSION ON THE URBAN CONCEPT

Alev ERARSLAN*

Anahtar sözcükler: Kent ve kentleşme olguları, büyüklük ve yoğunluk, uzmanlaşma, merkezi yönetim, sosyal tabakalaşma, ticaret.

Keywords: Urban and urbanization concepts, size and density, craft specialization, central management, social stratification, trade.

Various ideas have been put forward by many scholars concerning the notions of urban and urbanization, and through these ideas some questions have been tended to be answered such as what is an urban, what are the criteria that distinguish the village and urban from another and what are the main traits and leading factors in the development of an urban? "Morphological Approach" seems to be the closest one to the archaeological view among the numerous urban theories. According to this hypothesis, the differences between the village and urban settlements have to be defined by some structural features in lieu of sociological definitions. It states some criteria in defining an urban such as size and density, craft specialization, central management, social stratification and trade.

Are there any misleading aspects of this idea? Are these criteria really adequate in defining urban that is the most complex habitation unit? Or do this idea comprise the qualitative and quantitative characteristics in explaining the real identities of the towns? In an effort to find answers to all the above questions and understand the early phases of the urbanization process in Anatolia by making use of these parameters, this paper will be evaluating two important settlements, Çayönü and Aşıklı Höyük, both good examples of societal changes in the Neolithic period. The evaluation will thus attempt to arrive at a conclusion about the controversial issue about whether these settlements were actually villages or towns.

GİRİŞ

Gordon Child'a göre insanoğlunun besin üretimine ve yerleşik düzene geçiş aşaması olan Neolitik Devrim'den sonra gerçekleştirdiği ikinci devrim olan kentleşme, bir çok yönden incelenmesi gereken karmaşık bir olgudur. Tarımsal olmayan üretimin yapıldığı, kompleks bir teknoloji ve iş bölümüne dayanan bir ekonomik

yapıya sahip, üretimin ve dağıtımın denetlendiği, sosyo-ekonomik statü olarak farklılaşmış heterojen gruplardan oluşan, büyüklük, yoğunluk ve entegrasyon düzeyine ulaşmış yerleşme türü (R. Keleş 1993, 67), olarak tanımlanan kentlere geçiş sosyo-politik ve ekonomik yapıdaki değişmeler sonucu gerçekleşmiştir.

Kent olgusu tarih boyunca sosyoloji, antropoloji, tarih, ekonomi ve hukuk gibi bilim dallarından düşünürler tarafından incelenmiş ve kent nedir, köy ile kenti birbirinden ayıran ölçütler ve kente neden olan dinamikler ile kentin özellikleri ve gelişiminde rol oynayan faktörlerin neler olduğu sorularına yanıt arandığı çeşitli kent hipotezleri ortaya atılmıştır. Çok sayıdaki kent kuramı arasında en bilineni ve en çok tartışılanı Gordon Childe'a aittir. Childe'in Mezopotamya kentlerine bakarak oluşturduğu 10 maddeden oluşan kriterleri tartışmalara rağmen tüm kent kuramlarının odağını oluşturmuş ve yakın zamanlara kadar kentleri ayırt etmede kullanılmıştır.

Kent kuramları arasında arkeolojik bakışa en yakın olan görüş ise "morfolojik yaklaşım" olarak adlandırılan kuram gibi görünmektedir. Bu hipoteze göre köy ve kent yerleşmeleri arasındaki farklar sosyolojik tanımların tersine bazı yapısal özelliklerle açıklanmalıdır. Toplumsal yapıdaki değişimler ile yerleşmelerin mekansal yapıları arasında doğrudan ilişki olduğunu varsayan ve aralarında arkeologların da bulunduğu bu teoriyi savunanların ortak olarak ileri sürdükleri kent gereğinin ölçütleri büyüklük ve yoğunluk, uzmanlaşma, merkezi yönetim, sosyal tabakalaşma ve ticaret'tir (R. McC Adams 1960, 38, 1960a, 278, 1965, 79; E.M. Brumfiel, T.K. Earle 1990, 107; T.K. Earle 1990, 64-75; Z. Herzog 1997, 4; L. Manzanilla 1987, 271-278, 1997, 5-6; V.D. Mieroop 1997, 24, 41; L. Mumford 1961, 45, 95; C. Redman 1978, 218, 225; G. Sjöberg 1960, 167, 1965, 79; B. Trigger 1972, 576-596; M.A. Zeder 1991, 12-17).

Ancak yerleşim birimlerinin morfolojik açıdan tanımlanmasına ağırlık verip fiziksel özelliklerinden yola çıkarak kentleri köylerden ayıran temel nitelikleri sıralayan ve arkeologlar tarafından da genel kabul gören bu görüşün yanıltıcı tarafları var mıdır, bu kriterler sosyo-ekonomik ve siyasi organizasyon bağlamında en karmaşık sosyal örgütlenme düzeyine sahip yerleşim birimi olan kenti tanımlamada yeterli midir veya yerleşim yerlerinin kent olarak

sınıflandırılmasında ve sosyal ve mekansal yapısını, gerçek kimliğini belirlemede gereken niteliksel ve niceliksel özellikleri kapsar mı? Bu yazıda tüm bu soruların yanıtları ve Anadolu'nun kentleşme sürecinin erken evrelerini anlayabilmek için, bu parametreler kullanılarak Neolitik Dönem'in toplumsal değişimlere iyi birer örnek olan iki önemli yerleşmesi Çayönü ve Aşıklı Höyük yerleşmeleri değerlendirilip, tartışmalı bir sorunsal olan köy mü kent mi sorusuna yanıt aranmaya çalışılacaktır.

KENT KRİTERLERİ

Hipotezin savunucularına göre kentin fiziksel morfolojisinin ilk yansıması yerleşim yerinin büyüklüğü ve nüfusunun yoğunluğudur. Çayönü yerleşmesinin kesin boyutları bilinmemekle birlikte oldukça büyük olduğu ve yerleşmenin bu büyüklüğe göre yoğun bir nüfusu barındırdığı tahmin edilmektedir (M. Özdoğan 1997b, 391). Aşıklı Höyük yerleşmesi ise kapladığı 3.5-4 hektarlık alan ve yerleşmedeki mahallerin sıklığı ve 400 den fazla yapı ile büyük ve yoğun nüfuslu bir yerleşime işaret eder (U. Esin, S. Harmanakaya 1999, 129).

Kent bilimcilere göre bir yerleşmenin ekonomisi o yerleşmenin türünü belirleyen bir diğer ana kriterdir. Uzmanlık gerektiren farklı işlevleri yerine getirmek zorunda olan kent, basit ve kapalı ekonomik taban yerine gelişmiş kompleks ve dışa dönük bir ekonomiye sahip olmalıdır. Ekonomik ögenin kentleşmede özel bir ağırlığı olduğundan kentleşme tarımsal üretimden daha ileri bir üretim düzeyine geçiş, olarak da tanımlanabilir. Bu geçiş tüm üretim denetleme işlevinin kentlerde toplanmasını zorunlu kıldığı gibi, kentlerin büyümesine ve yoğunluk kazanmasına, heterojenlik ve entegrasyon derecelerinin artmasına yol açmıştır (İ. Tekeli 1997, 993). Örgütlenmiş ekonomik eylemlerdeki değişme, farklı iş kollarının yarattığı ekonomideki çeşitlilik ve uzmanlaşma gerektiren bir üretim kentli üretimin temel gereğidir. Neolitik Dönem'in Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ olarak

adlandırılan evresinin Anadolu'da tüm evreleriyle en iyi temsil edildiği yerleşme olan Çayönü'nün erken evrelerinden itibaren uzman zanaatkarlığın izleri görülür. Yerleşmenin "Izgara Planlı Yapılar" evresinde yapıların arka bölümleri çeşitli amaçlar için kemik, taş, çakmaktaşı, malahit ve fildişinden nesne ve alet yapımı gibi zanaatkarlık aktiviteleri için işlik olarak kullanılmaktaydı (A. Özdoğan 1999, 44). Bir diğer evre olan "Kanallı Yapılar" evresinde ise farklı alanlardaki uzman zanaatkarlık oldukça artmış ve yerleşmenin batısı burada bulunan taş, kemik, deniz kabuğu, çakmaktaşı, obsidyen, bakır ve malahitten alet ve takılar ile deri işleri gibi çok sayıda çeşitli zanaatkarlık ürünlerinin gerçekleştirildiği atölyelerle bir endüstriyel-rezidental alana dönüşmüştür (A. Özdoğan 1999, 46). Madencilik doruğa ulaştığı bu evrede maden buluntuların nasıl işlendiğinin tüm aşamalarını yansıtan işlikler bulunur (M. Özdoğan ve diğ. 1993, 110, 112; M. Özdoğan 1997: 392; J.D. Muhly ve diğ. 1998, 534). Boncuk türlerinde ve teknolojisindeki önemli gelişmeyi gösteren ve boncuk yapımının tüm evreleriyle ilgili bilgiler veren işlikler de bir diğer zanaatkarlığı işaret eder (Ibid.). Bu evrede ağırlıklı şekilde takı olarak imal edilen malahit tipolojik olarak taş buluntularla aynı yöntemle işlenmişken, doğal bakır önce ısıtılıp dövülerek levha haline getirildikten sonra şekil verilmiş ve pyrometallurji olarak adlandırılan bu teknoloji ile boncuk, kakma ve levhalar ile bız ve iğneler üretilerek gerçek metallurji başlamıştır (M. Özdoğan ve diğ. 1993, 110; Muhly ve diğ. 1998: 535). Yerleşmenin zanaatkarlık üretimin görüldüğü bir diğer evresi olan "Hücre Planlı Yapılar" evresinde ise hem yapılar arasındaki açık alanlar endüstriyel çalışma alanları hem de konut yapılarının bazı odaları atölye olarak kullanılmakta olup buralarda taş, malahit, kemik, çakmaktaşı, obsidyen, deniz kabuğu ve doğal bakırdan takı ve çeşitli alet üretimi gerçekleştirilmektedir (A. Özdoğan 1999: 49; M. Özdoğan, A. Özdoğan 1989, 74; J.D. Muhly ve diğ. 1998, 534/536). Yerleşmedeki anıtsal yapılarda da uzmanlaşmanın varlığını görmek mümkündür. Bunlardan Saltaşlı ve Terrazo yapıları olarak

adlandırılan kutsal yapıların süslenmesinde kullanılan dikilitaşlar ile taban döşemeleri bu konularda uzmanlaşmış ustalar tarafından yapılmaktadır. Kirecin yakılmasıyla elde edilen ve yapımında bol yakıt, yoğun iş gücü ve yüksek ısı/piroteknoloji gerektiren kompleks bir teknoloji ürünü bir nevi çimentomsu sert madde olan terrazo tabanın yapımı uzman ustaların varlığıyla mümkündür (M. Özdoğan ve diğ. 1993, 110). Aynı şekilde Saltaşlı Yapı'nın taban döşemesinde kullanılan yüzeyleri sürtülerek parlatılmış kalker levhalarla kaplı tabanları da belli uzmanlaşma gerektiren işlerdendir (M. Özdoğan 2002, 71). Aşıklı Höyük'te ise az miktarda tarım, toplayıcılık ve avcılığın yanı sıra post, deri, ağaç ve hasır işçiliği ile obsidyen, taş, kemik ve boynuz gibi farklı malzemeden yapılmış alet endüstrisi ve ok ve mızrak uçlarından oluşan silahlar, taş, kemik ve doğal bakırdan boncuklar ile kilin fırınlanmasının bilindiğini gösteren yanı pişmiş kilden ve pişmiş topraktan heykelcik üretimi gibi toplumsal yaşamda çeşitli uğraş alanlarını içeren bir örgütlenme mevcuttur. Yerleşmedeki maden buluntuları doğal bakırın hem soğuk çekiçleme ile hem de ısıtarak çekiçleme ile şekil verildiğini, yani piroteknolojinin kullanıldığını göstermektedir (U. Esin 2002, 83; U. Esin, S. Harmankaya 1999, 127, 130). Tüm bu işler ana yolun kuzeyindeki Aşıklı Höyük sakinlerinin konutlarının bulunduğu bölümdeki mahallelerdeki konutlar arasında işlik olarak kullanılan büyük alanlarda, yani ev dışlarındaki açık alanlarda gerçekleştirilmektedir (U. Esin 1996, 39, 2002, 83; U. Esin, S. Harmankaya 1999, 125, 127, 128). Köyden kente dönüşümde kabul edilen bir diğer temel faktör de yerleşmelerin yönetim işlevinin (merkezi yönetim) olmasıdır. Toplumda artan uzmanlaşma, toplumu çalışan ve bu çalışmaları örgütleyen sınıflara bölerek toplumda yönetici sınıfın oluşmasına yol açar. Yönetici sınıf (merkezi otorite) hem tarımsal üretimin fazlasını (artı ürünü), hem ticareti, hem de zanaatkarların ürettiği ürünleri kontrol edip, bunları toplayıp depolayarak, gerektiğinde de yeniden dağıtımını gerçekleştirerek ekonomik süreci düzenler. Kent kuramlarını ileri süren

araştırmacılara göre iktidarların dinsel nitelikte olduğu ilk hiyerarşik toplumlarda üretimi denetleyen merkezi otoritenin göstergesi yerleşmelerdeki tapınak yapılarıdır. Toplumda var olan karmaşık sosyal organizasyon, örgütlü iş gücü ve yönetici sınıfa işaret eden ve plan, ebat, inşa tekniği, kullanılan malzeme ve iç buluntu nesnesi açısından yerleşmedeki diğer binalardan ayrılan bu yapılardan Çayönü'nde yerleşmenin erken evrelerinden itibaren Saltaşlı Yapı, Kafataslı Yapı, Terrazo Yapısı ve Sekili Yapı olmak üzere dört tane bulunur. Aşıklı Höyük'de ise ana arter niteliğindeki 4 m. genişliğinde çakıl döşeli ana yolun güneybatısında yerleşmenin akropolü görünümündeki alanda bulunan iki yapıdan oluşan yapı kompleksinden ana yola bitişik olan, kuzeyi sandık duvar sistemiyle sınırlandırılmış büyük yapı (HV yapısı) yerleşmenin yöneticisine ait konut yapısı, bu yapının güneybatısında bulunan T yapısı olarak adlandırılan diğer yapı ise tapınak yapısıdır (U. Esin, S. Harmankaya 1999, 124, 129) (fig. 1).

Araştırmacılara göre kentin oluşumundaki bir diğer anahtar rol sosyal tabakalaşmadır. Sosyal ve ekonomik yönden basit ve homojen bir topluluk olan köyün tersine kentli toplumsal yapı farklı meslek grupları, sosyal ve ekonomik sınıflar ile mezhepler gibi heterojen nitelikteki gruplardan oluşan karmaşık bir sosyal gruptur. İncelenen her iki yerleşmede de mekansal yapıda yerleşme içi statü alanları ve yapı dokusunda sakinlerinin statülerinde hiyerarşiye işaret eden izler bulunur. Sosyal farklılık konut yapılarına ve gömüt uygulamalarına yansımıştır. Yerleşmelerin önemli statüdeki ailelerine ait konutlar diğer yapılardan ebat, plan, mimari özellik ve iç buluntu nesnelere ile ayrılır. Açıkça sınıfsal tabakalaşmaya işaret eden bu elit konutlar aynı zamanda yerleşmelerin yöneticilerine aittir. Çayönü'nde "Hücre Planlı Yapılar" evresinin en erken alt evresinden itibaren düzeltilerek ve dikilitaşlarla süslenerek bir tören meydanı/plaza oluşturulan ve dünyanın ilk kent meydanı olarak tanımlanan 1000 m²'lik bir alanda Terrazo Yapısı olarak adlandırılan kutsal

binanın etrafında yer alan, yerleşmenin batısındaki yapılardan ebat, duvar kalınlığı, yapı malzemesi, duvar işçiliği ve diğer konutlarda olmayan obsidyen ve çakmaktaşıdan oluşan ithal hammaddenin ve statü nesnelere içerme-si açısından farklılık gösteren DS, CT, CV ve CY yapıları seçkin konutlardır (M.K. Davis 1998, 260-261; M. Özdoğan 1995, 43, 1997b, 10; M. Özdoğan, A. Özdoğan 1989, 74, 1998, 587) (fig. 2). Aynı şekilde Aşıklı Höyük yerleşmesinde de toplumdaki sosyal eşitsizliğin konut yapılarına yansımalarının örneği görülür. Hayli gelişkin bir sosyal örgütlenmenin izlerine rastlanılan yerleşmede ana yolun kuzey ve doğusunda bulunan sıradan Aşıklı sakinlerinin oturduğu konutlara karşın yolun güneyinde sosyo-ekonomik olarak üstünlüğe sahip yönetici elitler bulunur. Sıradan halkın yaşadığı 1-3 kerpiç odadan oluşan evlerin tersine güneyde bulunan sosyal ayrıcalığa sahip Aşıklı aristokratlarının rezidantları daha büyük, taş temelli, tabanları sıvalı ve duvarları boyalı konutlardır. Son yapı evresi olan 3. yapı evresinde ise imtiyazlı ailelerin konutları doğudan bir sur duvarı ile çevrelenen yerleşmenin kuzeydoğusuna taşınmıştır (U. Esin 2002, 83; U. Esin, S. Harmankaya 1999, 115, 129).

Bu dönemde sosyal hiyerarşinin varlığı gömüt uygulamalarına da yansımıştır. Çayönü'nde yerleşmenin "Izgara Planlı Yapılar" evresinde oda tabanları altındaki bazı gömütlerin yanında tek-tük ölü hediyesi bulunurken, "Hücre Planlı Yapılar" evresinde seçkin sınıfın konutlarının alt katlarındaki hücrelere gömülmüş olan gömütlerde mezar hediyeleri toplumsal tabakalaşmayı belirtecek şekilde çoğalmış ve çeşitlenmiştir (M.K. Davis 1998, 261; A. Özdoğan 1999, 47, 52). Yerleşmedeki "Kafataslı Yapı" olarak adlandırılan anıtsal nitelikteki yapının ilk evresinde batı odasındaki (hücre) gömütlerin yanında bulunan ustaca işlenmiş taş, malahit ve bakır boncuklar ile deniz kabuğundan muskaların, bu insanların toplumsal önemine işaret ettiği düşünülmektedir (A. Özdoğan 1999, 51). Sosyo-ekonomik sınıfları yansıtan, statü farkları belirten gömüt uygulamaları ve prestij

göstergesi gömüt armağanlarının sayı ve çeşitlerindeki artış Aşıklı Höyük'te de mevcuttur. Burada ev tabanları altına gömülü olan bazı gömütlerde statü objesi olarak yarı değerli taş ve tavllanmış doğal bakır boncuklardan yapılmış kolye ve bileziklerin bulunması kişilerin sosyal derecesi ile açıklanmaktadır (U. Esin 1997, 158). Bir diğer ayrıcalıklı gömüt, yerleşmenin dinsel işlevli yapısında bulunur. Yapının odalarından birinin tabanına gömülmüş olan biri, genç bir kadın ile yaşlı bir adama diğeri ise çocuğu ile birlikte genç bir kadına ait gömütlerin bu özel binayla bağlantılı ayrıcalıklı kişilere ait oldukları düşünülmektedir (U. Esin, S. Harmankaya 1999, 124). Buradaki gömütlerden genç kadın gömütlerinden birinin beyin ameliyatı (trepanation) geçirmiş olması yine kişinin sahip olduğu sosyal rütbeye işaret eder (U. Esin 1996, 37). Yüksek toplumsal hiyerarşiye sahip bir diğer gömüt de yerleşmedeki bir konut yapısının tabanında bulunan kadın gömütüdür. Genç bir kadına ait olan gömütün başında, üst düzeyli statü göstergesi olan geyik dişlerinden yapılmış boncuklardan oluşan bakır levhalar kaplı bir diadem bulunur (U. Esin 1995, 65).

Araştırmacılar tarafından önemli kent argümanı olarak kabul edilen bir diğer özellik de uzak mesafeli ticarettir. Kentlerin ortaya çıkışına neden olan süreçlerden biri olan ticaret faktörünü esas olarak kabul eden bu kuramcılara göre ticaret, politik güç ve sosyal farklılaşmayı teşvik eden köy toplumlarının bileşik toplumlara -kent- dönüşümünde lokomotif öneme sahip olmanın yanı sıra uzmanlaşmış ekonomi ve endüstriyel üretimin gelişmesi için gerekli olan hammaddelerin temini için can alıcı rol oynayarak kentlerin kristalleşmesine ivme kazandıran bir etkiye sahiptir. Çayönü'nde uzak mesafeli ticaret artmıştır. Ağırılığı tonlarla ölçülecek yoğunluktaki obsidyen Bingöl kökenli olup, dağlık bölgeyle değiş-tokuşa dayanan canlı ticaretin varlığına işaret eder (M. Özdoğan 1997b, 392; M. Özdoğan ve diğ. 1993, 111; M.K. Davis 1998, 260). Süs eşyası yapımında kullanılan Akdeniz ve Kızıldeniz kökenli deniz kabukları ise bölgelerarası hammadde ticaretinin

vardığı noktanın kapsamı açısından önemlidir (M. Özdoğan 1997b, 392; M. Özdoğan ve diğ. 1993, 111). Ayrıca yerleşmedeki yontmataş aletlerin miktarının da tonlarla ölçülmesi (M. Özdoğan ve diğ. 1993, 111), bu nesnenin de önemli bir ticari meta olduğuna işaret eder. Aşıklı Höyük ekonomisi ise yoğun avcılık ve toplayıcılığın yanında çok az tarım, bir oranda da tuz ve obsidyen ticaretine bağlıydı (U. Esin 2002, 83). Yerleşmede Tuz Gölü'nden gelen tuza karşılık hayvan ve obsidyen ihracatına dayalı ticaret önemlidir (U. Esin 2002, 83). Niğde-Aksaray-Nevşehir üçgeni arasındaki volkanik bölgedeki obsidyen yatakları dönemin tüm Orta Anadolu yerleşmeleri açısından büyük avantaj oluşturmaktaydı. Özellikle Niğde yakınlarındaki Kaletepe'de bu dönemde yoğun obsidyen işlendiğini gösteren obsidyen işlikleri bulunur. Alanlarında profesyonelleşmiş uzmanlar tarafından standartlaşmış, seri üretim yapılan bu atölyelerde üretilen dilgiler güney ve güneydoğu Anadolu, Yakındoğu ve Kıbrıs'a, gönderildiği bölgenin sipariş verdiği tekniklerle yapılarak ihraç edilmekteydi (M. Özdoğan 2002: 80). Bölgede bulunan Aşıklı Höyük yerleşmesinin de Niğde Göllü Dağ yakınlarındaki Kayırlı, Bozdağ ve Boğazköy atölyelerinden getirilen obsidyen blokları çok çeşitli aletler yapıp işlenerek (U. Esin 2002, 83; U. Esin, S. Harmankaya 1999, 127-128), bu ticaretin içinde olduğunun düşünülmesi mümkündür.

TARTIŞMA

Görüldüğü gibi Anadolu ve Yakındoğu Neolitik'i için anahtar yerleşme konumundaki her iki yerleşmede araştırmacılar tarafından ileri sürülen kent sınıflama kriterlerine sahiptir. Bu yerleşmelerde araştırmacılara göre karmaşık sosyal organizasyonun ve kent toplumunun göstergeleri olan ve kent öncesi topluluklar için kuramsal açıdan söylenilen basit ve eşitlikçi toplumsal düzenin aksine sosyal tabakalaşma, konut alanları ile kamusal alanların birbirinden ayrıldığı mekansal farklılaşma, uzmanlaşma, statü objeleri, kompleks teknolojiler, bölgelerarası ticari sistemler, organize iş gücü ve yönetici

sınıfın göstergesi görkemli anıtsal yapılar mevcuttur. (M. Özdoğan 1999, 314; M. Özdoğan, A. Özdoğan 1998, 583). Ancak ilk bakışta kent kuramcılar tarafından ileri sürülen tüm kriterlere sahip olan bu yerleşmeler gerçekte birer kent midir? Birçok araştırmacıya göre kentlerin sınıflandırılmasında belirleyici oldukları ileri sürülen bu varsayımlar bazı karşıt görüşteki araştırmacılar için tartışma götürür niteliktedir. Onlara göre sorun, kent olgusunun belirgin ölçütleri olduğu söylenen bu kriterlerin varlığının yerleşim yerini kent olarak nitelendirmede yeterli olup olmadığıdır. Bu araştırmacılar bu özelliklerin bazı köy yerleşmelerinde de görüldüğünü belirterek, bu değişkenlerin köy ve kent yerleşmelerinde görülen türleri arasında niteliksel bazı farkların olması gerektiğini ileri sürmektedir.

Değinen iki örnek Çayönü ve Aşıklı Höyük yerleşmeleri bu temelde incelendiğinde ortaya bambaşka sonuçlar çıkıyor... İlk eleştiri yerleşim alanının boyutları ve sahip olduğu nüfusa gelir. Karşıt gruptaki araştırmacılar büyüklük ve demografik ölçütün son derece yanıltıcı olduğunu belirterek, kent olarak tanımlanması olanaksız çok sayıda büyük ve yoğun nüfusa sahip köy yerleşmesi olduğu gibi geç dönemlerde boyutları hiç de gösterişli olmayan çok sayıda kent yerleşiminin bulunduğunu söyleyerek bu parametreye itiraz ederler (J.L. Huot, J.P. Thalmann, D. Valbella 2000, 14, 32).

Önemli kent unsuru olarak kabul edilen uzmanlaşma maddesi eleştirilen ikinci noktadır. Tarım dışı alanlarda çalışan, teknolojik gelişmenin dinamiğini oluşturan aynı zamanda da farklı sosyo-ekonomik sınıfların doğmasına yol açtığı için toplumsal hiyerarşiye giden yolda da önemli bir adım olan tam zamanlı bir zanaatkar sınıfının varlığı kentli toplumsal yapı için tek başına yeterli midir? Karşıt gruba göre esas olan bir yerleşimde uzmanlaşmanın olmasından çok bu uzmanlaşmanın hangi düzeyde olduğudur. Uzmanlaşmanın köy toplumlarında görülen bireysel/ev ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak ev veya avlularda gerçekleştirilen, küçük miktar-

lardaki türü düşük seviyeli uzmanlaşma, olarak adlandırılır. Oysa kent toplumunda olması gereken uzmanlaşma şeklinde üretim, ev ihtiyacını karşılamaktan çıkıp, artı değere dönüşerek ticarete yönelik olarak büyük miktarlarda ve standart olarak seri şekilde, evlerden bağımsız atölyelerde yapılmalıdır. Yüksek seviyeli uzmanlaşma olarak adlandırılan bu uzmanlaşma türünde ayrıca elitler için gerekli olan ve prestij/statü nesnelere olarak adlandırılan lüks nesnelere de üretilmeli ve üretim bir otoritenin kontrolünde olmalıdır (R. Kerner 1997, 420-421; P. Wattenmaker 1998, 4; M.A. Zeder 1991, 12-13). Çayönü'nün uzman zanaatkarlık aktivitelerinin arttığı "Kanallı Yapılar" evresinde lüks tüketime yönelik takılarla ve farklı amaçlar için kullanılmak üzere üretilen doğal bakır ve malahitten yapılmış aletlerde hem teknolojik (pyrometallurji) hem de tipolojik çeşitlilik açısından yüksek seviyeli uzmanlaşmanın izlerini görmek mümkündür. Çok çeşitli ekonomik faaliyetlerin görüldüğü Aşıklı Höyük'te ise hiçbir alanda bu tür bir uzmanlığın izine rastlanılmaz.

Çok sayıdaki değişkeni içeren kent olgusunun bir diğer ölçütü de sosyal örgütlenmede yönetim fonksiyonunun belirmesidir. Bu anlamdaki merkezi otoritenin varlığının yansımalarına da karşıt gruptaki araştırmacılar eleştiri gelmiştir. Onlara göre bir yerleşimde tapınak gibi özel bir yapının olması o yerleşmenin kent yerleşmesi olarak tanımlanması için yeterli değildir (P. Wheatley 1972, 612; R. McC. Adams 1965, 45-54; C. L. Redman 1978, 219). Erken toplumlarda sosyal kontrolü, önemli bir kamu yapısı olan tapınak üstlenmiştir. Tapınağın bir yönetici sınıfa (ruhban sınıfı) işaret ettiğini kabul eden bu araştırmacılar bu kez yönetim işlevinin niteliğine dikkat çekip, merkezi otoriteyi tapıktan sorumlu olan topluluk önderlerinin yani ruhban sınıfının oluşturduğu bu yönetim modelinde, tapınakta gerçekleştirilen etkinliğin sadece törensel (dini) nitelikte olduğunu, ekonomik etkinliğin ise bu yönetime dahil olmadığını belirterek, kent düzeyindeki yönetimde ekonomik yönetimin, politik bir kurum bünyesinde merkezileşmiş olması gerektiğini

vurgulamaktadırlar. Yani artı ürün, iş gücü, üretim ve ticaret üzerinde merkezileşmiş ve kurum-sallaşmış politik bir kurum tarafından gerçekleştirilen bir kontrolün olması gerektiğini ileri sürmektedirler. Araştırmacı J. Makkay tarafından "Tapınak Ekonomisi" (J. Makkay 1983, 1) adı verilen bu sistemde tapınak, dinsel işlevinin yanı sıra politik bir kurum hüviyetine de sahip olup, merkezileşmiş politik bir sisteme dönüşmüş ve ekonomi ve siyasal yönetim tapınak çatısı altında merkezileşmiştir. Bu ekonomik modelde tapınak elitleri tanrı adına tapınağı ve tapınak ekonomisini yönetmektedir. Bunun göstergesi ise artı ürün ve/veya hammaddenin bu yapılarda depolanmış olması ve/veya ekonomik işlemlerin (kontrolün) gerçekleştirildiğinin göstergesi olarak tapınakta yönetsel malzemenin bulunmasıdır. Çayönü'nün "Hücre Planlı Yapılar" evresinde "Terrazo Yapısı" olarak adlandırılan görkemli tapınağın merkezde olduğu plazanın etrafında bulunan yönetici konutlarında yerleşmedeki diğer konutlarda olmayan obsidyen ve çakmaktaşıdan oluşan ithal hammadde ve egzotik nesnelere bulunması, bu önemli hammaddelerin dağıtımının ve uzman zanaatkarlığın kontrolünün yani üretimin tapınaktan da sorumlu olan bu seçkin ailelerce kontrol edildiğini gösterir (M.K. Davis 1998, 260-261; M. Özdoğan 1995, 43, 1997, 10; M. Özdoğan, A. Özdoğan 1998, 587). Hammadde kontrolünün tapınaktan da sorumlu bu yüksek statülü egemen ailelerin elinde olması, "tapınak ekonomisi" olarak adlandırılan sistemin ve ekonomik eylemlerin örgütlenme biçiminin en erken oluşum aşamasına, tüm yaşam ve ekonominin tapınak tarafından denetlenme olgusunun köklerine işaret eder (M. Özdoğan 1995, 43, 1997, 11, 1999, 231, 2002, 111; M. Özdoğan, A. Özdoğan 1998, 582). Aşıklı Höyük'te ise yönetici seçkinlere işaret eden tapınak yapısı bulunmakla birlikte yapı ekonomik yönetime dair izler barındırmaz.

Tartışılan bir diğer sınıflama kriteri de kent toplumunda sosyal farkların varlığıdır. İncelenen iki örnekte de farklı ekonomik ve sosyal sınıflara, imtiyazlı kişilere ve sosyal eşitsizliğe

işaret eden gömüt ve konut yapıları bulunur. Ancak kritikçi gruba göre sosyal sınıflaşmada önemli olan nokta sosyal tabakalaşmanın varlığından ziyade bunun yerleşmenin nüfusuna oranıdır. Bu noktadan bakıldığında her iki yerleşmede de tabakalı bir toplumsal yapının izleri olduğu ve sosyal katmanlaşmanın sayıca az olmakla birlikte hiç de düşük düzeyde olmayıp hayli belirgin bir soylu sınıfının bulunduğu görülmektedir.

Bölgelerarası ticaret de karşıt gruptaki araştırmacılar tarafından kent faktörü olarak tartışılmıştır. Bu araştırmacılara göre hiyerarşik ve kentli toplumun önemli niteliklerinden biri olan ticaretin izlerine tüm erken dönem yerleşmelerinde rastlamak mümkündür. Burada önemli olan nokta ise ticaretin niteliğidir. Araştırmacılar kent yerleşmelerinde büyük miktarlarda organize olmuş, örgütlü ticaretten bahsederler. Çayönü'nde bu tür ticaretin izlerine "Hücre Planlı Yapılar" evresinde rastlanmaktadır. Burada ağırlığı tonlarla ölçülen yoğunlukta obsidyen ile işlenmiş ve işlenmemiş durumdaki bakır ve malahitlerin toplam ağırlığının 5,5 kilogramı geçmesi (M. Özdoğan 1995, 44, 1996, 392; M. Özdoğan ve diğ. 1993, 110), bunların ticaretinin sistemli -yönlendirilmiş- bir şekilde gerçekleştirildiğine işaret eder. Özellikle metal objelerin sayıları ve tipolojik çeşitlilikleri ile maden işliklerinin varlığı, bakır üretiminin ve ticaretinin belli bir sınıf tarafından yürütüldüğünü göstermektedir (M. Özdoğan 1995: 44). Aynı şekilde obsidyen ve yontmataş aletlerin de tonlarla ölçülen miktarlardaki hacimde olması bu nesnelere de örgütlü bir ticari sisteme dahil olduğunu düşündürmektedir (M. Özdoğan ve diğ. 1993, 111). Aşıklı Höyük'te ise bu yoğunlukta bir ticaretten söz edilemez.

SONUÇ

Tüm bu görüş ve karşıt görüşler incelendiğinde kent karakteristikleri oldukları ileri sürülen bu kriterler, karşıt grubun belirttiği gibi köy ve kent yerleşmelerinde görülen türleri arasındaki niteliksel farklar belirtilmeden değerlendirildiğinde

yanlış sonuçlar ortaya çıktığı açıktır. Ancak bu grubun görüşleri de küçük boyutlu, az nüfuslu, seyrek yerleşim dokusundan dolayı ka-labalık bir seçkinler sınıfının bulunmadığı, tapınak ya da saray gibi bir kamusal yapıya sahip olmayan, olsa bile bu yapılarda ekonomik yönetimin göstergesi olan mühür kullanımı veya hammadde depolamasının olmadığı, bir otoritenin kontrolü altında bulunan zanaatkar sınıfının bulunmadığı, bölgesel ölçekte dahi ticari ilişkileri olmayan ama kendi iç dinamikleri ile bölgelerine ve onun koşullarına uyan kent modelleri olduğunu söyleyen başka bir grup araştırmacı tarafından eleştirel tartışmalara konu olmuştur. Çoğunluğunu arkeologların oluşturduğu bu gruba göre kentleri birkaç ölçüt ve kuram ile tanımlamak ve bunları toplumsal, nüfus ve coğrafi yapı gibi kültürel çevreleri ile tarihsel geçmişleri farklı olan her bölgeye uyarlamak yanlıştır (M. Özdoğan 2006: 571-572; J.L. Huot, J.P. Thalmann, D. Valbella 2000, 14, 32; G. Philip 2003: 3-16). Sosyal, coğrafik, ekonomik ve mekansal süreçlerin karşılıklı ilişkilerinin değerlendirilmesi gerektiğini savunan bu gruba göre, ilk kentlerin doğuşuna neden olan etmenler ve kent teorileri evrensel nitelikte değildir ve büyük bir bölgenin (ülke) farklı yerüstü ve yeraltı kaynaklarına sahip mikronişlerinde bile farklı yerel kent modelleri gelişebilmektedir. Yani artık yerel ve bölgesel özellikleri yok sayan geleneksel yaklaşımın tersine tüm dönem ve bölgeleri kapsayan kent model ve hipotezlerinin olmadığı görülmüş ve bunları tartışmanın zorun-

luluğu ortaya çıkmıştır. Görünen o ki kent kavramını kuramsal yaklaşımlarla tartışan araştırmacılar ile somut özellikler ve maddi arkeolojik verilerle kuramların değişikliğe uğrayabileceğini öne sürerek bu yaklaşımlara daha az bağlı kalma eğiliminde olan arkeologlar arasında süregelen tartışmalar bitecek gibi değil.

Aynı sorun bu görüşlerin ışığında kentlerin tanımlanması için irdelenen iki örnek yerleşmenin nitelendirilmesinde de ortaya çıkıyor. Bu yerleşmeler sahip oldukları karmaşık sosyal örgütlenme düzeyleri ve kozmopolit karakterleri ile basit köy yerleşmeleri değildir. Ama birer kent yerleşmesi de değildir. Bu yeni resimle birlikte bu kez ortaya nasıl bir yerleşme tipi ve toplum yapısı sorusu çıkmaktadır... Görüldüğü gibi bu yerleşmelerin ne tür bir sosyo-ekonomik ve politik sisteme oturtulması gerektiği yeni bir perspektifle ele alınmalıdır. Her ne olursa olsun Anadolu'da ilk kentleşme sürecini temsil eden ve köy yerleşmesinin ötesinde özellikler sergileyen bu yerleşmelerin bugün bizim anladığımız anlamdaki kentlerin dışında, kendi zamanlarının kentleri veya merkez yerleşmeleri olduğu açıktır. Yine de bugünkü bilgilerimizle, şimdilik, bu ara evre yerleşmelerini; kent kurgusunun ön tipi yerleşmeler (M. Özdoğan, M. 1996, 22), kentsel yaşama geçişin hazırlık aşaması yerleşmeleri, öncü kentler veya ilk kentlerin çekirdeğini oluşturan yerleşmeler gibi adlarla nitelendirmek mümkündür.

KAYNAKÇA

ADAMS, R. McC.,

1960 "Factors Influencing the Rise of Civilization in the Alluvium: Illustrated by Mesopotamia", *City Inevitable. A Symposium on Urbanisation and Cultural Development in the Ancient Near East*, (Eds). KRAELING, C. H., ADAMS, R. McC, Chicago: University of Chicago Press, 24-46.

1960a "Early Civilizations, Subsistence and Environment", *City Inevitable. A Symposium on Urbanisation and Cultural Development in the Ancient Near East*, (Eds). KRAELING, C. H., ADAMS, R. McC, Chicago: University of Chicago Press, 269-297.

1965 *The Evolution of Urban Society*, Chicago, Aldine Publishing Company.

AKTÜRE, S. 1997

Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

BRUMFIEL, E. M., T. K. EARLE 1990

"Specialization, Exchange and Complex Societies: An Introduction", *Specialisation, Exchange and Complex Societies*, (Eds). BRUMFIEL, E. M., EARLE, T. K, Cambridge, Cambridge University Press: 1-7.

BUCCELLATI, G., 1977

"The 'Urban Revolution' in a Socio-Political Perspective", *Mesopotamia* XII, 19-40.

CHILDE, G., 1957

"The Evolution of Society", *Antiquity* XXXI, 210-213.

ÇEVİK, Ö., 2005

Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihî İlk Kentler ve Kentleşme Süreci. Kuramsal Bir Değerlendirme, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

DAVIS, M. K., 1998

"Social Differentiation at the Early Village of Çayönü, Turkey", *Light on the Top of the Black Hill. Studies Presented to Halet Çambel*, (Eds.) ARSEBÜK, G., MELLINK, M. J., SCHIRMER, W., İstanbul, Ege Yayınları: 257-262.

EARLE, T. K., 1990

"Specialization and the Production of Wealth: Hawaiian Chiefdoms and the Inka Empire", *Specialisation, Exchange and Complex Societies*, (Eds.) BRUMFIEL, E. M., EARLE, T. K., Cambridge, Cambridge University Press: 64-75.

ERARSLAN, A.,

2004 *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Kentleşme Sürecinin Başlangıç Evreleri (M.Ö. 5500-1900)*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

2007 "Arkeolojinin Tartışmalı Sorunsal Çatalhöyük: Köy mü Kent mi?", *Toplumsal Tarih* 160, Nisan, 68-71.

ESİN, U., 1995

"Early Copper Metallurgy of the Pre-Pottery Site of Aşıklı", *Readings in Prehistory. Studies Presented to Halet Çambel*, (Ed.) ÖZBAŞARAN, M., İstanbul, Graphis Yayınları: 61-77.

1996 "On Bin Yıl Öncesinde Aşıklı: İç Anadolu'da Bir Yerleşim Modeli", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, (Ed.) SEY, Y., İstanbul, Tarih Vakfı: 31-42.

1997 "Aşıklı Höyük", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* 1, 156-158.

2002 "Aşıklı Höyük", *Arkeo Atlas* 1, 83.

ESİN, U., E. BIÇAKÇI, M. ÖZBAŞARAN,

N. BALKAN-ATLI, D. BERKER, İ. YAĞMUR, A. K. ATLI, 1991

"Salvage Excavations at the Pre-Pottery Site of Aşıklı Höyük in Central Anatolia", *Anatolica* XVII, 123-174.

ESİN, U., S. HARMANKAYA, 1999

"Aşıklı", *Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization*, (Eds.) ÖZDOĞAN, M., BAŞGELEN, N., İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: 115-132.

HERZOG, Z., 1997

Archaeology of the City. Urban Planning in Ancient Israel and Its Social Implications, Tel Aviv, Emery and Claire Yass Archaeology Press.

HUOT, J. L., J. P. THALMANN, D. VALBELLA, 2000

Kentlerin Doğuşu, Ankara, İmge Kitabevi.

KELEŞ, R., 1993

Kentleşme Politikası, İstanbul, İmge.

KERNER, S., 1997

"Specialization in the Chalcolithic in the Southern Levant", *The Prehistory of Jordan II*, (Eds.) GEBEL, H.G. K., KAFI, Z., ROLLEFSON, G.O., Berlin, Sheffield Academic Press: 419-428.

MAKKAY, J., 1983

"The Origins of the "Temple-Economy" As Seen in the Light of Prehistoric Evidence", *Itaq* XLV, 1-7.

MANZANILLA, L.,

1987 "The Beginning of Urban Society and the Formation of the State: Temple and Palace as Basic Indicator", *Studies in the*

Neolithic and Urban Revolutions. The Gordon Colloquium, (Ed.) MANZANILLA, L., Oxford, University Press: 271-286.

1997 "Early Urban Societies. Changes and Perspectives", *Emergence and Change in Early Urban Societies*, (Ed.) MANZANILLA, L., New York, Plenum Press: 5-15.

MEROOP, V. D., 1997

The Ancient Mesopotamian City, Oxford, Oxford University Press.

MUHLY, J. D., T. STECH, R. MADDIN, R. 1998

"Çayönü and the Beginning of Metallurgy in Anatolia and Mesopotamia", *International Assyriology Congress XXXIV*, 533-547.

MUMFORD, L., 1963

The City in History. Its Origins, Its Transformations and Its Prospects, London, Secker & Warburg Press.

ÖZDOĞAN, A., 1999

"Çayönü", *Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization*, (Eds.) ÖZDOĞAN, M., BAŞGELEN, N., İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: 35-56.

ÖZDOĞAN, M.,

1995 "Neolithization of Europe: A View from Anatolia, Part 1: The Problem and the Evidence of East Anatolia", *Proelio* 9, 25-46.

1996 "Klubeden Konuta: Mimarlıkta İlkler", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, (Ed.) SEY, Y., İstanbul, Tarih Vakfı: 19-30.

1997 "The Beginning of Neolithic Economies in Southeastern Europe: An Anatolian Perspective", *Journal of European Archaeology* 5/2, 1-33.

1997a "Çayönü", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* 1, 44-447.

1997b "Çayönü", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* 1, 390-392.

1999 "Concluding Remarks", *Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization*, (Eds.) ÖZDOĞAN, M., BAŞGELEN, N., İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: 225-235.

2002 "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ", *Arkeo Atlas* 1, 66-83.

2002a "Köyden Kente. Kalkolitik Çağ", *Arkeo Atlas* 1, 110-130.

2004 "Neolitik Çağ-Neolitik Devrim-İlk Üretim Toplulukları Kavramının Değişimi ve "Braidwoodlar", *TÜBA-AR* 7, 43-51.

2006 "Yalongoğlu Kentleri ve Batı Anadolu'da Kentleşme Süreci", *Hayat Erkanal'ı Anmağan. Kültürlerin Yansımaları. Studies in Honor of Hayat Erkanal. Cultural Reflections*, (Eds.) ERKANAL-ÖKTÜ, A., ÖZGEN, E., GÜREL, S., ÖRSE, A. T., HÜRYILMAZ, H., TEKİN, H., ÇINARDALI-KARAASLAN, N., UYSAL, B., KARADUMAN, F. A., ENGIN, A., SPEISS, R., AYKUT, A., TUNCEL, R., DENİZ, RENNIE, A., Ankara, 571-578.

ÖZDOĞAN, M., A. ÖZDOĞAN,

1989 "Çayönü a Conspectus of Recent Work", *Paleorient* 15/1, 65-74.

1998 "Buildings of Cult and the Cult of Buildings", *Light on Top of the Black Hill. Studies Presented to Halet Çambel*, (Eds.) ARSEBÜK, G., MELLINK, M. J., SCHIRMER, W., İstanbul, Ege Yayınları, 581-601.

ÖZDOĞAN, M., A. ÖZDOĞAN, D. BAR-YOSEF, W. ZEIST, 1993

"Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi. 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme", *Kazi Sonuçları Toplantısı XV/1*, 103-123.

PHILIP, G., 2003

"Tales of the City? "Urbanism" in the Early Bronze Age Levant from Mediterranean and Levantine Perspectives", *Mediterranean Archaeology* 1/16, 3-16.

REDMAN, C. L., 1978

The Rise of Civilization. From Early Farmers to Urban Society in

the Ancient Near East, San Francisco, W.H. Freeman & Company Press.

SJOBERG, G.,

1960 *The Pre-industrial City. Past and Present*, New York, The Free Press.

1965 "Theory and Research in Urban Sociology", *Study of Urbanization*, (Eds). HAUSER, P. M., SCHNORE, L. F., London, John Wiley & Sons: 157-191.

TEKELİ, İ.,

1982 *Kentleşme Yazıları*, Ankara, Turhan Kılavcı.

1997 "Kentleşme", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* 2, 993-996.

TRIGGER, B., 1972

"Determinants of Urban Growth in Pre-Industrial Societies",

Man, Settlement and Urbanism, (Eds). UCKO, P., TRIGHAM, R., DIMBLE, G. W., Gloucester, Duckworth Press, 575-596.

WATTENMAKER, P., 1998

Household and State in Upper Mesopotamia, Washington, D.C., Smithsonian Books.

WHEATLEY, P., 1972

"The Concept of Urbanism", *Man, Settlement and Urbanism*, (Eds). UCKO, P., TRIGHAM, R., DIMBLE, G. W., Gloucester, Duckworth Press, 601-637.

ZEDER, M. A., 1991

Feeding Cities: Specialized Animal Economy in the Ancient Near East, Washington, D. C., Smithsonian Books.

Fig. 1: Aşıklı Höyük (Esin, U; Harmankaya, S. 1999, 90).

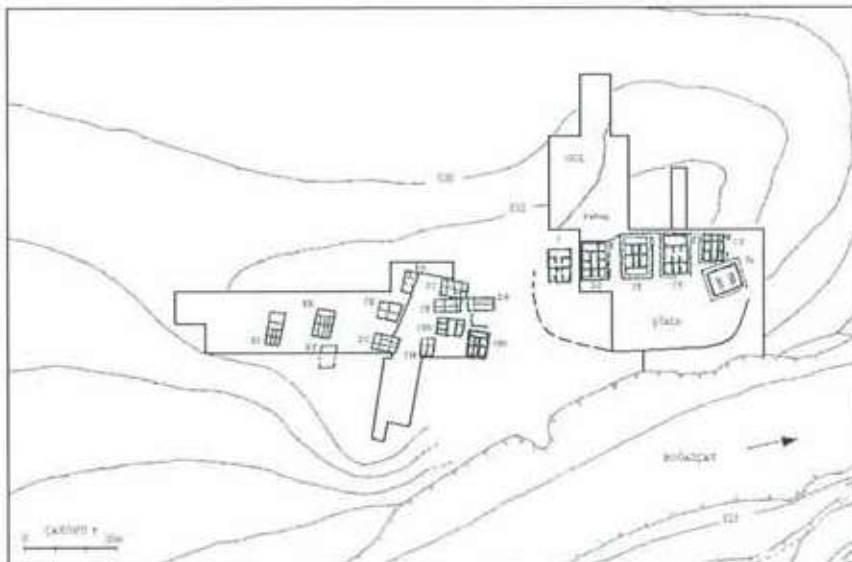

Fig. 2: Çayönü. Hücre Planlı Yapılar Evresi 3. Alt Evre (Özdoğan, A. 1999, 26).